

Základním předpokladem úspěchu při dynamizaci rozvoje naší společnosti je získat účast a podporu lidí, přesvědčit široké vrstvy pracujících o správnosti zvolené cesty, zainteresovat je morálně i materiálně [Politická 1986 : 25]. Jde tedy o to, aby se řešení úkolů výstavby stalo integrální součástí vlastního zájmu širokých mas i každého jednotlivce, aby se smysl ideje a cíle společenského úsilí staly osou vlastního přesvědčení lidí.

Tato stať chce alespoň částečně přispět k objasnění složitých procesů při tvorbě přesvědčení. Je zaměřena na problematiku některých procesů běžného vědomí proto, že má-li být dosaženo společenské aktivizace nejširších vrstev, je třeba vyvolat, stimulovat změnu aktuálního stavu některých podstatných stránek jejich vědomí. Jde o ideově významné stránky, které určují životní orientaci jednotlivce, jsou rozhodující pro jeho řešení vztahu společenských a jeho vlastních zájmů, jsou kompasem jeho aktivity.

V. I. Lenin považoval za základního činitele nového života společnosti živou tvůrčí činnost lidu. Zdůrazňoval, že „socialismus nelze vytvořit příkazy shora ... socialismus živý, tvůrčí je výtvorem lidových mas samých“ [Lenin 1956 : 277—278]. Učil, že „čím těžší, čím větší a čím odpovědnější je nový historický úkol, tím více musí být lidí, jichž je třeba získat milióny k samostatné účasti na řešení těchto úkolů“ [Lenin 1954 : 469].

Jednota požadavků na vědecké řízení rozvoje společnosti a masovou samostatnou tvůrčí aktivitu lidí nastoluje teoretické otázky — jak dosáhnout, aby se výsledky teoretického poznání staly součástí ideového přesvědčení mas, a zvláště jak získat milióny k samostatné účasti na řešení nového historického úkolu?

Vědomí pracujících — neteoretiků v oblasti společenských věd — zůstává běžným vědomím, i když se jeho úroveň velmi rychle zvyšuje. Vstupuje do něj řada vědeckých závěrů, s nimiž ovšem běžné vědomí pracuje specifickým způsobem. Ideové přesvědčení, které na úrovni běžného vědomí zprostředkovává ideologické závěry marxisticko-leninské teorie (ale dosud také religiálních věrouk, buržoazní a maloburžoazní ideologie), vždy obsahuje výrazný hodnotový a emocionální náboj. Je základním orientujícím elementem jednání člověka.

Teoretická diskuse o běžném vědomí a jeho místu v komplexu společenského vědomí zdaleka není uzavřena. Zvláště v sovětské literatuře jsou živě diskutovány otázky běžného, každodenního, empirického, masového vědomí, sociální psychologie. Je třeba říci, že dosud nedošlo k ujednání definic těchto pojmů ani k přesnému vymezení jejich rozsahu a obsahu, nejasnosti přetrvávají ve vymezení vztahu běžného vědomí a sociální psychologie, vztahu ideového přesvědčení ke gnozeologické, sociologické, axiologické a psychologické stránce duchovního osvojování světa. Všeobecně je problém teoretického objasnění ideotvorných procesů považován za naléhavou otázku vyžadující urychleného řešení v souvislosti s potřebami dalšího rozvoje společnosti. V posledních letech byla napsána řada prací, které jej řeší z různých hledisek (1).

(1) Přehlednou diskusi lze nalézt v: Šachzadejan, M. A.: *Obyděnnoje soznanije: Filosof.-metodol. problemy issled. povsednevnogo prakt. soznanija mass.* Jerevan, Ajastan 1984; dále v Bikkenin, N. B.: *Socialističeskaja ideologija*, izd. 2. Moskva, Politizdat 1983; Gorjačeva, A. I. — Makarov, M. G.: *Obščestvennaja psihologija* (filosof-

Přesné definování pojmového aparátu by významně usnadnilo diskusi. Vyžádá si však zřejmě ještě delší badatelskou práci. Z hlediska aktuálních potřeb teoretické práce, zejména té části, která musí přispět k řešení naléhavých problémů současné praxe, je nutné pracovat s pojmově konceptuálním aparátem, který je k dispozici, i s rizikem, že autor bude kritizován za nejednoznačnost vyjadřování, za směřování významu pojmů z různých oborů, za nedůslednost formálního postupu a další prohřešky proti metodě i formě.

Vymezení funkce běžného vědomí je zdařile podáno v knize *Socialistická ideologie*, v níž autor N. B. Bikkenin výstižně píše: „V naší filozofické literatuře posledních let se široce diskutuje otázka vzájemného vztahu teoretického a „běžného“ vědomí, ideologie a sociální psychologie. Tento problém by bylo možné formulovat i jako problém spojení nejvyšších idejí a ideálů s každodenními, praktickými zájmy lidí. Reálným základem pro diskusi o těchto problémech... je dosažení vysokého stupně rozvoje socialismu, který často nově staví problém dvou úrovní vědomí — teoretického a běžného. Vztah mezi těmito úrovněmi není strnulý, je dialektický, pohyblivý, proměnlivý, závisí na úrovni rozvoje společnosti, na stupni rozvoje socialistických společenských vztahů a na rozvoji samotné osobnosti“ [Bikkenin 1983 : 157—158]. Dále autor zdůrazňuje: „Běžné vědomí stojí z hlediska filozofické charakteristiky na hranici psychologie a ideologie, smyslového a racionálního, empirického a teoretického, zaujímá jakoby zvláštní, hraniční oblast.“ „Běžné vědomí“ (možná by bylo přesnější říci „praktické vědomí“) odráží každodenní zájmy lidí, a ty mohou být neobyčejně rozmanité: od problému války a míru, mezinárodní situace až po výchovu dětí, situaci v pracovním kolektivu, dílně atd. V běžném vědomí lidé chápou a vnímají nejvyšší ideály a nejdůležitější události prizmatem své vlastní zkušenosti, zobecňují je, spojují s každodenním během života a tak „určují svůj vztah k principiálním otázkám“ — sociálním, politickým i ekonomickým... „V rámci běžného vědomí „si lidé ujasňují vlastní zkušenost, vyjadřují každodenní starosti, životní fakta“ povyšují na úroveň vysokých zobecnění a principiálních závěrů“ [Bikkenin 1983 : 159]. Tato Bikkeninova zdařilá charakteristika je východiskem pro řadu dalších autorů i východiskem této práce.

V. S. Švyrev v podnětné knize věnované řadě aspektů vztahu teorie a empirie mimo jiné zdůrazňuje, že běžné vědomí řeší své vlastní úkoly, a to nikoli prostředky vědeckého poznání a myšlení [Švyrev 1978 : 27]. Běžné vědomí je v dílech uvedených i dalších autorů charakterizováno jako rozsáhlá, mnohotvárná a významná oblast společenského i individuálního vědomí, která v různé míře určuje duchovní osvojení světa jak společností, tak jednotlivci a řídí se přitom vlastními principy, jež nejsou totožné s vědeckými principy a prostředky poznání a myšlení ani s prostředky uměleckého uchopování světa. Pro zde diskutovaný problém je významná uvedená negativní definice procesu osvojování světa v běžném vědomí. Vyjdeme-li z ní, můžeme vymežit rozsah a obsah běžného vědomí jako veškerou duchovní činnost člověka, který při zpracování skutečnosti a hodnocení vlastní zkušenosti neužívá vědeckých metod, vědecké organizace poznání ani specifických prostředků umělecké tvorby.

Vědeckých metod a vědecké organizace poznání či prostředků umělecké tvorby užívá pouze nevelké procento lidí — specialistů profesionálně se zabývajících

skaj i socialno-političeskaja charakteristika). Leningrad, Nauka 1978; Kuzmina, T. A.: *Filosofija i obydennoje soznanije*, v *Filosofija i cennostnyje formy soznanija*. Moskva, Nauka 1978; Medvedev, V. A.: *Rozvinutýj socializmus: Otázky formování společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1983; Moskalenko, A. T. — Seržantov, V. F.: *Ličnost kak predmet filosofskogo poznaniija*. Novosibirsk, Nauka 1984; Ojzerman, T. I.: *Dialektičeskij materializm i istorija filosofii*. Moskva, Mysl 1979; Uledov, A. K.: *Duchovnaja žizn obščestva*. Moskva, Mysl 1980 a v dalších dílech.

cích tímto druhem činností. Používají jich přitom pouze v oblasti své specializace, v ostatních druzích své duchovní činnosti užívají prostředků běžného vědomí. Tato skutečnost je samozřejmým důsledkem rozvoje vědeckého poznání a jeho specializace, právě tak jako profesionalizace umění. Zároveň s rychlým růstem vědeckého poznání roste i úroveň racionální, kognitivní stránky běžného vědomí. Problémy, které byly před několika desetiletími předmětem vědeckého bádání, se v podobě prakticky použitelných závěrů staly samozřejmým obsahem běžného vědomí současníků. V žádném případě však nelze považovat růst úrovně znalostí v běžném vědomí, absorpci vědou získaných poznatků, za proces stírání rozdílů mezi běžným a teoretickým vědomím.

Běžné vědomí nemůže „dohnat“ teoretické vědomí ani v socialismu, ani v komunismu. Jednak proto, že rozvoj specializovaného vědeckého poznání je nezbytným předpokladem rozvoje všech sfér materiálního i duchovního života společnosti, že tedy teorie musí vždy předbíhat reálnou skutečnost, jednak proto, že teoretické poznání je organizováno na základě jiného principu než poznávací stránka běžného vědomí.

Odlisný princip organizace poznání v teoretickém a běžném vědomí je systematicky analyzován M. A. Šachzadejanem [Šachzadejan 1980 : 110], který (podobně jako další autoři), formuluje závěr, že běžné vědomí organizuje poznání a systemizaci znalostí z hlediska jejich užitečnosti „pro člověka“, koncentruje je na skutečnosti „okolo člověka“, tedy pro člověka významné. (Dodejme, že víceméně bezprostředně významné — ať už objektivně, nebo v představě poznávajících subjektů, tj. lidí nevědeckými metodami poznávajícími souhrn různých stránek skutečnosti, v níž žijí.) Vědecké poznání je podle autorů citované knihy organizováno na základě diferenciaci znalostí podle předmětných oblastí, a to podle principu „vše o objektu“.

I když příčinou a důsledkem každého vědeckého poznání je získávání nových znalostí, které jsou v důsledcích užitečné pro člověka nebo slouží jako prostředek k získání jiných, koneckonců užitečných, je rozdíl v organizaci poznávací činnosti obou druhů zřejmý a jeho využití je pro analýzu přínosné.

Vědecké poznání naplňuje své poslání kladením nových otázek, procesem rušení již dosažených poznatků. Běžné vědomí je duchovním odrazem smyslově předmětné praktické činnosti, která není sama sobě účelem, ale umožňuje člověku reprodukovat podmínky svého života. Z tohoto hlediska rozdíl mezi teoretickým a běžným vědomím nemůže zaniknout. Obě součásti společenského vědomí se budou rozvíjet, jejich úroveň poroste. Dialektický rozpor mezi nimi však v dohledné perspektivě nezanikne, ten je dán rozpornou funkcí obou stránek vědomí. Tento rozpor vznikl zároveň s rozvojem vědeckého poznání, v důsledku dělby práce a její specializace. Jeho vývojová hodnota tkví v tom, že vědomé využití tohoto rozporu je akcelérátorem rozvoje společenského vědomí ve všech složkách. Ovšem pouze za předpokladu, že teorie vyřeší otázky procesů běžného vědomí do té míry, aby poznatky byly využitelné k jejich ovlivňování. Dialektický vztah teorie a běžného vědomí má nejméně dvě stránky — jednou je neustálý, možno říci, v současnosti rostoucí rozdíl mezi úrovní a tempem poznání v obou těchto sférách, druhou je vztah mezi poznáním o běžném vědomí a běžným vědomím samotným. Subjekt řízení společenských změn bude moci účinněji ovlivňovat dosud méně známé procesy běžného vědomí způsobem, který urychlí jeho rozvoj objektivně nutným směrem — neustálým řešením rozporu mezi teorií a běžným vědomím. Tuto cestu řešení nastoupila marxisticko-leninská filozofie.

Primární příčinou urychleného rozvoje socialismu směřujícího k dosažení nové kvality je vlastní aktivita společenského subjektu, který objektivní možností promění svou praktickou přetvářející činností ve skutečnost. Předpoklady

k tomu jsou v zásadě vytvořeny, jejich meze dané přírodními a materiálními zdroji současné doby jsou přibližně poznány. Společenský cíl je jasný.

Méně jasné jsou cesty k jeho dosažení, neboť každý konkrétní nový problém je třeba řešit v podstatě novým způsobem, respektujícím reálné možnosti. Hledání optimálních cest je jedním z nejobtížnějších úkolů, který se nemusí vždy podařit. Avšak teoretickým, společensky mimořádně důležitým problémem zůstává otázka, jak zmobilizovat většinu lidí k aktivní, tvořivé, společensky prospěšné činnosti, z níž by měli radost i užitek jak přímý, tak zprostředkovaný. K tomu zřejmě nestačí přijetí cílových představ jako společenského ideálu.

K rozvinutí aktivity, k vynaložení námahy lidé potřebují představu konkrétního, jimi dosažitelného a pro ně vysoce hodnotného cíle. Každý člověk si musí vytvořit nějaký „obraz světa“ v oblastech, které nezvládl pomocí teoretického poznání. Marxisticko-leninský světový názor dává našim lidem ucelenou pravdivou koncepci světa a vývoje lidské společnosti, ale mezi ním a každodenní potřebou lidí hodnotit běžné události a zkušenosti může být relativně značná vzdálenost. Rozdíl mezi jevem a podstatou, obecným, zvláštním a jedinečným, které se navíc promítají vždy ve vztahu k dalším skutečnostem, které často mají pro člověka bezprostřední význam a které hodnotí ze svého individuálního či skupinového hlediska, nezřídka působí intenzivněji, „reálněji“, bezprostředněji a — což je nejdůležitější — také jinak než pravdivé světonázorové principy. „Ale ideje samy o sobě, byť byly sebezpyšlivější, ještě automaticky nevytvářejí ucelený a aktivní světový názor, nejsou-li spjaty se sociálně politickou zkušeností mas. Ze vzájemného sepětí pokrokových idejí s praxí, budování nové společnosti čerpá socialistická ideologie energii a účinnost“ [Politická 1986 : 86].

Společenským subjektem vedoucím naši společnost po cestě progresivního rozvoje je dělnická třída, vedená komunistickou stranou. V souvislosti tohoto tématu se však budeme zabývat běžným vědomím pracujících, jako subjektů poznání a jednání.

Běžné vědomí usiluje o poznání víceméně bezprostředně užitečné pro subjekt, jímž je však pouze jednotlivec, rodina, skupina s bezprostředními kontakty nebo kolektiv, kterému je vzájemná závislost zřejmá a pro jeho členy přehledná. Pro zainteresování všech našich občanů na kvalitativní přestavbě naší společnosti je třeba mít tuto skutečnost na zřeteli a při formulování postupů další výstavby rozvinutého socialismu ji vzít v úvahu. Ideovou a akční jednotu je možné vytvářet na základě všeobecného přijetí základních cílových hodnot socialistické výstavby za společenské ideály, jichž chceme v perspektivě dosáhnout. Zároveň je však třeba stanovit konkrétní program, jehož splnění je realizovatelné během života dnešních generací a který má určité etapy, z nichž každá by měla přinést definovaný konkrétní výsledek v určeném čase. Musí přitom být všeobecně zřejmé, že každá konkrétně plánovaná a uskutečňovaná vývojová změna — kvantitativní i kvalitativní — je krokem k dosažení cílových hodnot — společenských ideálů. Splnit tento požadavek nebude snadné. Vývoj se uskutečňuje dialektickým řešením rozporů, který nebývá přímou cestou k dosahování cílového stavu.

K tomu, aby se důvěra ve společenský program i cíl stávala přesvědčením, je třeba pozitivní praktické zkušenosti lidí s jejich byť částečnou a postupnou realizací. Vzhledem k principu organizace běžného vědomí na poznání skutečností „pro člověka“ je důležité, aby praktická — pracovní i běžná — životní zkušenost lidí byla co nejčastěji v souladu se socialistickými idejemi, normami i konkrétně naplánovaným programem. Variabilita reálných podmínek i různost lidí ve všech sférách a na všech stupních řízení výroby i společnosti budou bezpochyby příčinou různých praktických zkušeností lidí. Úspěch při vytváření ideové a akční jednoty směřující k novým cílům bude záviset na tom, jak zře-

telně budou lidem jasné postupné cíle, program a cesty k jejich dosažení, do jaké míry se s nimi ztotožní a jak často se jejich vlastní praktické zkušenosti budou shodovat s představou, kterou si o tom udělají. Tyto vlastní představy spolu s hodnocením vlastních zkušeností jsou jedním z klíčů k tvořivému, aktivnímu vztahu člověka ke společenským cílům. Formování představ v hlavách jednotlivců, skupin i celé společnosti se uskutečňuje ve značné míře prostředky běžného vědomí.

Touha po lepším, spravedlivějším, plnějším, radostnějším životě je vlastní všem lidem. Projevuje se v různých rovinách a podobách, někdy velmi deformovaných. Do jaké míry se daří přesvědčit stále větší počet našich občanů, že jedinou cestou k tomuto cíli je výstavba socialistické společnosti, že na každém z nás záleží, jak rychle bude dosaženo výrazného pokroku, to záleží v nemalé míře na tom, jak se podaří vědecké zdůvodnění vysvětlit i způsobem přijatelným pro běžné vědomí, a zároveň na tom, jaké mají lidé praktické zkušenosti s plněním naplánovaného a jimi přijatého programu.

Je třeba počítat s retardujícím vlivem konzervativních stránek běžného vědomí, které se stabilizovaly po staletí života v třídních společnostech. Každá negativní praktická zkušenost lidí nejenže otrásá důvěrou v realizovatelnost nové společenské ideje i programu nebo přinejmenším důvěrou v kompetenci či upřímnost řídicích pracovníků, ale také posiluje individualistický, společensky pasivní vztah k životu, někdy vyvolává zklamání, pocity zmarnění, pesimismus až nepřátelství.

Aktivní tvořivá činnost je realizací lidské potřeby měnit svět. Zda člověk uspokojuje svou vnitřní potřebu společensky významně prospěšným způsobem nebo jako egoistický, kořistnický, samolibý, zpanštělý spotřebitel, to záleží do jisté míry na okolnostech jeho životního vývoje, do značné míry na jeho lidské kvalitě, tedy na tom jak se sebeuvědomil, sebedotvořil. Příležitost nedělá vždy z člověka zloděje, ale obvykle každý ne dosti v Marxově slova smyслу polidštěný, rozvinutý člověk neodolá příležitosti dopustit se různých protispoločenských činů v zájmu dosažení vlastních cílů. Někteří z nich si protispoločenskost svého jednání dokonce vůbec neuvědomují, což není jen výrazem společenského analfabetismu, ale i důsledkem zkušenosti, že v určitém prostředí, které takové jednání toleruje, je to „normální“. To je ovšem nejhorší případ, pokud jde o jeho odstranění. Dosud však existují lidé vědomě se dopouštějící protispoločenského jednání; jsou mezi nimi i někteří řídicí pracovníci z různých oblastí. Škodlivost jejich činů netkví prvořadě v jejich materiálním dopadu. Nesrovnatelně větší význam mají ideové škody, které tato činnost, pokud není adekvátně potrestána, způsobí.

Ztotožnění s idejemi i programem výstavby rozvinuté socialistické společnosti je první nutnou, ale nikoli postačitelnou podmínkou pro to, aby se z člověka stal aktivní spoluvůrce nové společnosti. Charakteristickým rysem běžného vědomí mimo jiné je, že člověk odsunuje skutečnosti, které neposuzuje jako bezprostředně pro sebe významné, mimo zorné pole své pozornosti. Skutečnosti, které se mu jeví jako jeho vlastní činností neovlivnitelné, jako přesahující možnosti jeho působení, tedy jako nepřetvořitelné „pro sebe“, posuzuje často jako předměty, jimž nemá smysl věnovat poznávací úsilí, poněvadž získané poznatky nejsou prakticky použitelné. Tato výběrová a sebeomezující zaměřenost běžného vědomí především na objekty, které jsou ovládnutelné bezprostřední činností svých nositelů, s sebou nese závažnou skutečnost. I lidé, kteří považují ideje socialismu za společensky vysoce hodnotné a kteří zároveň souhlasí s programem výstavby rozvinuté socialistické společnosti, kteří je tedy racionálně hodnotí kladně, ale neztotožnili se s nimi proto, že v nich nevidí cestu k realizaci vlastních aktuálních a blízce perspektivních zájmů, věnují

podle principu organizace běžného vědomí svou aktivitu na činnosti přinášející jim bezprostřední užitek.

Reorientace společenského vědomí, nezbytná pro aktivní zapojení co nejširších mas do společensky přetvářejícího procesu, se týká v nemalé míře právě tohoto problému. Do obsahu běžného vědomí jen postupně proniká poznání, že celospolečenské plány jsou osobně významné pro každého člověka a že každý člověk svou pracovní a společenskou aktivitou ovlivňuje rychlost a kvalitu jejich plnění. Ke splnění tohoto požadavku nebude stačit sebelepší ideová výchova. Může být výsledkem záměrného měnění objektivních podmínek života lidí. Jejich pozitivní dopad bude pak možné zhodnotit až do úrovně ideových závěrů. Jde o to, aby znalost společných cílů a latentní potřeba přetvářející činnosti i seberealizace, vedoucí k probuzení a vývojově hodnotnému usměrnění, byly co nejčastěji v souladu s pozitivní praktickou zkušeností.

„Zápas o myšlení lidí je složitý, dlouhodobý proces, vyžadující nesmírnou trpělivost. Musí respektovat měnící se podmínky, nepřizpůsobovat se zaostalým názorům a náladám, ale vždy vidět naše cíle a perspektivy“ [XVII. sjezd KSČ 1986 : 29].

Literatura

- Bikkenin, N. B.: *Socialističeskaja ideologija*. Moskva, Politizdat 1983.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha, SNPL 1954.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 26. Praha, SNPL 1956.
Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS. In: XXVII. sjezd KSSS. Praha 1986.
Šachzadejan, M. A.: *Tvorčeskaja priroda socialističeskogo obščestvennogo soznanija*. Momdžjan, Ch. N. a kol. Moskva, Mysl 1980.
Švyrev, V. S.: *Teoričeskije i empiričeskije v naučnom poznaniji*. Moskva, Nauka 1978.
XVII. sjezd KSČ. Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

III. Чапова - Л. Грзал: Некоторые вопросы диалектики обычного сознания и общественной практики

Предпосылкой и следствием глубоких преобразований социально-экономического характера, к реализации которых приступает наше общество, является реориентация сознания трудящихся. Теоретические решения процесса образования идейнозначимых выводов в обычном сознании, более глубокое раскрытие специфических особенностей этой составной части общественного сознания, является условие неустannого эволюционно-позитивного решения противоречия между ним и теоретическим познанием. Задача современности — вызвать и оптимально направить творческую активность широких масс трудящихся, разрешима посредством конкретных, теоретически обоснованных программных планов, которые будут поняты трудящимися как путь к реализации собственных интересов и целей, и реальность и правильность которых они проверят в собственной практике.

Summary

Š. Čáková — L. Hrzal: Some Problems of the Dialectics of Current Consciousness and Social Practice

The re-orientation of the working people's consciousness is both a precondition and a consequence of the profound transformations of an economic and social nature which our society is beginning to put into life. The theoretical solution of the process of drawing ideally significant conclusions in current consciousness, a more thoroughgoing disclosure of the specific qualities of this part of social consciousness are a precondition for a continual developmentally positive solution of the contradiction between social consciousness and theoretical knowledge. The task of our time — to arouse and optimally orientate the creative activity of broad masses of working people — can be solved through concrete, theoretically substantiated programme plans which the working people will comprehend as a way towards the realization of their own interests and goals, and whose reality and rightness are verified in their own practice.